

Euskalerriko Atlas Etno-Linguistikoa

Txillardegia

Fermin Leizaolaren «koordinazio»pean, eta Arantzadi Zientzi-Elkartearen babesean, *Euskalerriko Atlas Etno-Linguistikoa* (EAEL) kalera da.

Liburu tekniko bat argitara da, beraz; eta, uste izan zitekeenez, isiltasun osoan atera.

Ez, horixe! Liburu mardul honek, harrabots apur bat atera du gure euskal mundu txiki honetan. Kritika zorrotz pare bat gutxienez irakurri ahal izan dugu. Nola hori?

Azalpen hori bilatzen saiatzeko JAKINEk niri galdeginik, hona hemen gogoeta batzu.

EAEL delakoa, liburu mardula

Honetatik hasi behar, agian. Tamaina handiko seirehun eta piku orrialdez osatua (hirurehun bat mapa ezkerretan, eta beste hainbeste inkesta-orri eskuinetan), Euskal Herriko bi alderdian urte batzutan zehar bildutako erantzunez oratua, ehun bat laguntzaileraren kilometro eta lanordu askoren bitartez burutua, EAEL hau (egia esan, bestalde, «lehenengo zatia» baizik ez) liburu mardula da. Egileek eta Arantzadi-Elkarteak «zerbait» eskaini nahi izan digute. Lortu al dute?

Hauxe da norbaitek errotik ukatu duena.

Eta xuxen erantzun ahal izateko, bereizkuntza eta zehazketa batzu egin beharko ditugu.

Euskalkien inguruko lilurak

Orain dela ehun bat urte Europan barrena Geolinguistika egiten hasi zenean (garai hartakoxea da Bonaparte ere), hauxe izan zen sorpresarik handiena: liburuetan aipatzen ziren «dialekto» famatuak, huts-hutsik eta osorik, «nahasketa»rik gabe alegia, ez zirela inon mintzatzen. Inkesten arabera, edozein lekutako hizkerak zeukan beti halako «muga-kutsua»; alboko dialektoek puntu honetan edo hartan beti «kutsatu» izan balituzte bezala.

Ondoko urteetan, indartu edo gotortu besterik ez zen egin inpresio hura. Bi dialekto auzoen arteko muga, atzeratu edo aurreratu egiten zen muga teorikotik, eta fenomenoaren arabera. Lerro beraren gainetik pasa behar omen zuten isoglosak, «paralelo» agertzen ziren, nolabait esateko, lurralde-zerrenda zabaltxotan barrena; edota, oraindik larriago: elkar gurutzatzen zuten!

Dialektoak, horretara, oso erlatibo bihurtzen ziren hizkuntzariaren artean; eta gaur, gai hauetaz arduratzen direnen giroan, sorpresarik ez dago: gauza ezaguna da dialektoak, huts-hutsik eta inolako «kutsadura»rik gabe, ez direla inon mintzatzen.

Euskal Herrian, ordea, eta herri mailan batez ere, Batuaren inguruan sortutako ikamiketan ongi agertu denez, euskalkien absolututasunean sinesten bide du askok. Hautakizuna honetara bildu nahi dute batzuk: «Bizkaiera ala Batua»; bizkaiera gauza bakuna eta guztiz garbiki zedarritua balitz bezala.

EAELaren kontrako kritika batzuk, ene ustez, ustekeria horietan bide dute oinarria. Eskualde batetan (are hiztun berberaren idiolekto berean ere) egon ohi den plurimorfismoa ahantzirik, osoki erantzun bakar eta bakunak espero dituzte.

Urola garaian, ordea, «naidet» eta «gurot» formak batera eta leku beretan entzuteak, ez du, nahitaez, inkesten desegokitasuna salatzen; Lapurdiko baxenabarreraz «aita(r)ekin» eta «aita(r)ekilan» formak are pertsona berberaren hizkeran jasotzeak ezer harri-garririk erakutsiko ez lukeen bezala. Bimorfismoa nabarmen dagoen eskualde horietan, erantzuna estatistikoki eman daiteke

gehienez, forma honen edo haren alde; baina ez borobilki eta ximpleki.

Bitasun batzu atlas batetan agertzeak, besterik gabe bederen, ez du bildumaren balioa ezeztatzen.

Hutsune bikoitz nagusia

Arazoa, gure ustez, bestelakoa da.

Orain arte «Wörter un Sachen» (Hitzak eta Gauzak) deritzon joeraren ildotik burutu izan diren Atlasetan, hitzen balio semantikoa ahalik ongienik zehaztekotan, marrazkiak eta fotoak ehunka erantsi izan zaizkio hiztegiari; «hitza» eta «gauza»ren arteko lotura ahalik eta zehazkienik azaltzeko. Ipar Italiako hizkuntza erromanikoei buruzko AIS Atlasa, adibidez, erruz dago fotoz eta argibide grafikoz horniturik. Horren urrutira gabe, eta Atlasetik at, hor dugu A. Lhanderen hiztegia, marrazki argitzazilez oraturik.

EAEL honetan, berriz, nahiz «Etno» izan eta Etnografi nahia hor egon, fotorik edo marrazkirik batere ez dago; azalpen edo iruzkin semantikorik ere ez; eta berorien orde z orriburuan datoren erdal itzulpen soil hirukoitzak (frantsesez, ingelesez eta gaztelaniaz), itzulpenaren arazo semantikoa argitu beharrean, askotan ilundu ere egiten duela esan daiteke. Frantsesezko «bois» eta «foyer», adibidez, bisemikoak dira; eta nahasketa ekar dezakete. Alde honetatik, beraz, urrun gelditu da EAEL hau etnografiaren alorrean espero zitekeen zehaztasunetik.

Hots, orain Hizkuntzalaritza hertsiaeren alderditik begiraturik ere (eta hor dago /L/ letra, «linguistikoa»), besterik ere eska zitekeen. Transkribaketa fonetikoetan ez batasunik dago, eta ez zehaztasunik. Bestetarik badakigunez (baina ez EAELaren oharretan argiturik), «besoa» transkribaketak, *hiru* silabatako forma bat adierazten du Leitzan; baina *bitako* bat Artzibarren. Nola suma hori? EAEL honetan sekuentzia berbera irakurtzeak, desbideraketara eraman dezake irakurlea; eta arazo linguistiko garrantzitsu bat (diptongo goranzko *vs.* hiato) iluntzera edo ezkutatzera.

Funtsezko kritika, gure ustez, hemen egin behar da. EAEL hau, hortaz, «Etno» eta «Linguistiko»ren erdian gelditu da; eta alde z aurretik gauza batzu ez jakitekotan, lehendik genituen arazoak are nahasi ere egin ditzake, zoritxarrez. Sentidu honetan zuzendaritzaren hutsunea salatu behar da. Hona eta hara datu bila mugitu diren biltzaileek, lan gaitza egin dute, lan baliagarria ere bai

askotan, gehienetan agian hein batez; baina jorraketa-lana falta dela bide, lortu den datu-pilo hori, egokiro erabiliko bada, iralki egin behar da aurrenik. Ebangelioan bezala, «hiraka eta garia» bereiziz.

Hitzaurrea idatzi duen taldeak ongi daki hau; eta Hizkuntzalartizaren aldetik dauden hutsuneak ia-ia ilaran aitortzen ditu. Aitorpen honek, ordea, erabat linguistikoa, egileen asmo ezkutua agerrera zuten du; etnografiaren aldetik dagoen zehaztasunik eza aipatu ere ez bait du egiten.

Kritikarik gehienak, horretara, hizkuntzaren inguruan ari den jendearengandik etorri dira. Eta ez da harritzekoa: Euskaltzaindiak batez ere alor honetan gaur egun eta aspaldiko honetan («Erizkizundi Irukoitza» ez da atzokoa) egin duen lana ezagutzuz gero.

Datu-bildumaren orekarik eza

Dagoeneko azaldutako alderdi ahulez gain, beste hau ere badago: are azterketa arin baten ondoren ere ikus daitekeenez, 80 herritan jasotako erantzun sailek ez dutela fidagarritasun berbera. Pertsonen izen-deiturak aipatzeraino joatea gogorregia litzateke, eta ez dugu hori egingo. Baina puntu batzuetan jasotako datuek barne-trinkotasuna eta oreka baldin badute ere, beste batzuez ezin daiteke gauza bera esan.

Elgoibarren, adibidez, *su* dugu (146) (=zu); baina 149.ean «zuek» dator. Zein da zuzena? Bitasun zentzugabe honek zalantza egitera bultzatu gaitu. Hots, berehala azkartu da gugan zalantza-izpi hori. Zer izan ote daiteke *badixe* (25) (= badoa)? Elgoibarren inguru guztian *badoa*, *badoia*, *badijua*; eta antzekoak irakur daitezkeelarik.

Nola uler daiteke, bide beretik, Ondarroan «zeu» entzutea, bizkarkariaz, beraz; eta Markinan aldiz «seu», apikariaz? Nola, bestalde, Arrasateko «xei» ezagunaren ordez, «sei» agertzea (160)? Artean, eta Azpeitirako, «sei» espero genuen puntuan, «xei» proposatzen zaigularik?

Amenduzeko erantzun batzuren aurrean plegu bereko kezka sortzen zaigu. Nola liteke *argisaitia* (117), Urketan bertan *argizaita* aurkitu ondoren? (eta orain dela mendebeteko Atlasean, Bourciez-enean, *argizaitia* ere, /z/ letraz, agertzen delarik). Hots, Amenduze horretan berean dauzkagu beste bitxikeria batzu:

ereka, 120 (*erreka* Euskal Herri osoan); *hauxa*, 125 (*hautsa*, inguruan); *xahara*, 48 (*xaharra*, nonbait); *puzia*, 69 (= *putzia*, *putzu*); etab. Non zegoen Zuzendaria horietan ezer bitxirik ez sumatzeko?

Beste puntu batzutan bildutako materialeak (Bermeo, Saldias, Goizueta, Usi, Lekarotz, Uztarroze, Santa-Grazi, etab.), alderdi ahulak izanik ere, bestelako segurtasun-itxura du. Hau egia da. Baina Atlas-era jotzen duenak ez dauka herriz herri kritika-lan horretan sartu beharrik. Ondo jaioa legoke! Jorraketa eta galbahe-lan hori Zuzendariak egin behar zuen, baina ez du egin. Eta orain, beren horretan, inkestaren emaitzak ez dira gonbaragarriak. Aita Plazido Muxikaren Hiztegia agertu zenean bezala gaude: lan gaitza egin da, parte bat, parte handi bat agian, baliagarria da; baina kritika-lan hertsia hori egin gabe, ideia faltsuak zabal ditzake EAELak.

Kate baten esteka-indarra katenbegirik ahulena markatzen duen bezala, EAEL honetan ere lankiderik ahulenek edo zabarrenek markatzen dute, beren inkesta-lana ongi eta zehazki burutu zuten lankideen ekarpena zalantza-giroan utziz.

Hori bakarrik ez. Inkestagile batzuren inkestan barrena, desberdintasun nabarmenak ageri dira.

Saldiasko biltzaileak, adibidez, zehazki emana du azentu diakritikoa lehenengo parte osoan. Baina aurrerago, kitto; bapatean bertako hizkerak bere azentua galdu balu bezala (81. inguruan). Azkeneko orrialdeetan, dena dela, zenbakariekin bateratsu, berriro ere dator azentu diakritikoa. Zergatik aldaketa horiek? Oso tamalgarria da hutsune hori. Saldiasko azentua gipuzkeraren antzekoa dela ageri da. Hiru silabatako unitateetan, (+1, -1) azentu-keta sumatzen zen prototonoetan, hitz markatuetaan alegia: *sémeá*, *pútzuá*, *fériá*; eta (+2) markagabeetan: *sudúr*, *illéa*, *mingáña*, *biótza*. Etendura hori dela eta, hipotesia ahulago gelditu da.

Ohar bertsua egin dakioke Santa-Graziko inkestari: bapatean desagertu egiten dela azentu diakritikoa, eta gero tarteka-marteka berriro agertzen. Horretara, *bé*, *behá*, *súdúr*, *á* azentudunen ondoren, *erle*, *ainharba*, *küküso*, *zorri*, *zelü* azentugabeak ditugu. Aditzen azentuaren transkribaketa, bestalde, normalean zuzena izanik ere: *záten dü*, 20; *hártzen dü*, 23; *zín da*, 26; *sártzen da*, 27; *ikhústén dü*, 17; *entzütén dü*, 18; *sendítzén dü*, 19; *elkhítzén dü*, 28; *igáiten da*, 29; *eráikitzen dü*, 60 (Oloroe ondoan orain dela 25 bat urte Zuberoara lehenengo aldiz joan nintzenean bezala, base-rritar batek bota zidan *aiziák hunkítzén dü* urrun hura zuzena zen bezala), hutsak bide diren ale batzu ere badira: *edáten dü*, 21 (?); *gaintítzen dü*, 61 (?); *edatén dü* eta *gáintitzen dü* espero direlarik.

Singularra eta mugagabea

Bikote hau ongi bereiztea oso inportantea izanik, harrigarria da EAELak honi buruz erakusten duen axolagabekeria. Batez ere /a/ren eransketaz, bai azentuaren posizioan, bai bokalen beren irekiduran ere, euskalki batzutan dituen ondorioengatik. Adibidez: zergatik *borthá*, 68; eta ez *bórtha*? Zergatik, alderantziz, *sóka*, 127? Zergatik, beste alde batetik, mugagabean Santa-Grazin, eta singularrean Larrañen? Hau dela eta, sekulako diferentziak gertatzen dira Basabürüko bi herrien artean (daudenak baino handiagoak). Gogoan har, esate baterako, Santa-Graziko *érhi* eta Larrañeko *ehia* (hemen /r/a idatzi ez delako).

Sasi-diferentzia bera, bide beretik, Legazpitik Oñatira: *ate/atia*; *erri/errixa*; *arto/artua*; *erle/erlia*, etab. Desberdintasunak badaude; baina ez horiek.

Tamalgarria da, bide beretik, Usi-n bildutako bikotean (*itxa*, *itxe*, 65), elkarren kideztat aurkeztuetan, desberdintasunaren karkoa ez aipatzea: lehenengoa singularra bait da; bigarrena, berriz, mugagabea delarik. *Iruñea*-ren polemikan luzerako dugu...

Beste sail batetan orain, aditzarenean, bi formen artean dagoen semantika-ñabardura ahantzi bide zaio inkestagileari: *juhan da*, *juan da*, 25 (Donamartiri). Lehenengoa, ordea, ohizkoa, gure *joaten*-en kidea da; bigarrena, aldiz, partizipioa delarik. Bi esaldiok, hitz batez, desberdinak dira Baxenabarren adieraren aldetik.

Diptongoak eta silaba-kopurua

Gauza ezaguna denez, Mendebaldeko euskalkiek (oro har, jakina) ez dute goranzko diptongorik onartzen; baina Ekialdekoek bai.

Hitz batez, eta *erlea* unitatea aipatu berri dugunez, *hiru* silaba dagozkio Mendebaldean: *er.le.a*; eta bi bakarrik Ekialdean; *er.lea*. EAELak ez du honetaz ezer bereizten (nahiz Hitzaurrean hutsune hau badagoela aitortu). Bide beretik: zenbat silaba du *biarria* hitzak? Guk *lau* esango genuke; baina hego-nafarreraz mintzo den euskaldun batek *bi*. Arazo bera beste hamaika kasutan: *eskua*, *agoa*, *besoa*, *oltoa*, *begia*, *biotza*, *semea*... Zenbat silaba? Ezin jakin.

Antzeko kezka bokal geminatuei buruz. Markinako bokal bi-koitzak sinesgarri bazaizkigu ere, zehazkiago joatea oso garrantzi-

tsua zen; aspaldiko bokalismoa zertan zetzan, Prai Bartolomeri esker, ongisko bait dakigu.

Luzaiden bildu bide den *luhur* hori, 106, oso interesgarria da: aski dugu Mogelen *luurra* gogoan hartzea.

Oso interesgarria, era berean, *biotz/bižotz* eskualdeketa (9) sumatzen dena: berriro ere /h/ zaharraren aztarnak hor daude, garbi, gaurko bizkaieraz.

Azken ohar bat diptongoei buruz. Irakurleak grafiak ongi ulertuko dituela pentsa badaiteke ere, zergatik onartu da azentuketa eragaberik diptongo behezko garbietan? Adibidez: *aíztek* eta *aítzek* (Bermeo), bigarrena batez ere sinetsi ezina; *haúr bat*, Santa-Grazin; *zühaiñ*, 73, Santa-Grazi; *arraúltze*, 243. Otoi!

Oro har, azenturik ez

Azentuaren arazoa bidenabar ukitu badugu ere, gauza bat esan behar da: oso inkestagile gutxi saiatu dela azentua markatzen: K. Artola, Txepetx, Kortazar, M. J. Azurmendi... Hots, oso inportantea zen hau; eta oso gauza erraza ere bai Ekialdeko euskalkietan. Zergatik ez da egin?

Zenbait bikotetan (gutxiegitan, zoritxarrez) berehala sumatzen da Mendebalde/Ekialde isoglosa nagusiaren lerrogunea: *atárye* (Urrizola), vs. *atarie* (Gartzaron), (68). Mugarri batzu jartzeko adina bai, dena dela.

Sandhi fenomenoak

Oro har, eta salbuespenak salbuespen, ez dira sandhiak kontutan hartu. Transkribaketan grafia, horretara, esaldietan eta aditz konposatuetan batez ere, oso konbentzionala da; eta ahoskera herrikoitik oso urrun.

Sandhia transkribatu denean, bestalde, erregulartasunik gabe egin da; eta EAELaren bidez handitu ere egin daiteke nahasketa. 24. orrialdean, adibidez (está de pie, il est debout), sandhirik ez dagoela dirudi. Lauretan bakarrik agertzen da: *sútuni tao* (Mungia); *sutunitao* (Zeberio); *sutunitau* (Gernika), eta *xúti tao* (Usi). Eta sandhi-erdi bat Hernanin: *zutik to*. Nekez sinets daiteke hori. Gernikan *sutunitau* eta Zornotzan *sutunik dau* ote?

Hots, balio urria dute transkribaketa konbentzional horiek.

Herri xehearen «gaizki esanak»

Hauxe izaten da inkesta-mota honetan inkestagilea behin eta berriz mehatxatzen duen arriskua: «gaizki» esandakoak «hobeki» transkribatu nahia. Eta hauxe da Junes Cazenave xahakotar euskaltzale gartsuari (eta beste alor askotan oso fidatzekoari) mugagabe honetan gertatu zaiona: «j'ai vu six hommes sur le chemin», 240. Xahakotarraren erantzuna: *sei gizon ikhúsi dütüt bidian*. Ez bait dut aisa sinetsiko: Zuberoako beste bost herrietan singularreran dator aditza: *düt* (2), *diat* (1) eta *dit* (2). Haritzelharrek argiro frogatu duenez, berdin gertatu zitzaion Larrasketari ere (hura ere apeza, eta euskalari zorrotz eta segurua alor askotan) Etxahun zaharraren bertsoen transkribaketan. Huts bera egin zuen. Eta orain dela 25 bat urte bai, Donostian, Euskaltzaindiko bazkari batetan Eppherre kalonjeari galdera bera egiten niolarik (bera Altzürükütarra, eta euskalari argitua mila alorretan) gaizki erantzun zidan *bi libriü eosi tüt*. Nahiz, segidan, barkatzeko eskatu, eta *eosi düt* zuzendu. Hiru apaiz jakintsu nahasi puntu berean! Aski eta erraza bait da galdera hori bera Urdatsen berriro herri xeheari egitea...

Zuzendariaren ahuleziak nabarmen

Lehenago ere esana izan da: inkesta hau behar bezala aurrera eramán ahal izateko, bi baldintza bete behar zituen Zuzendariak, ene ustez: 1/ euskara, ahalean bere euskalki guztietan barrena, ongi menderatzea; 2/ nolabait bederen, hizkuntzalaria izatea.

Baina proiektu honen Zuzendariak euskaraz hitz egiten ere ez daki; eta hizkuntzalaria ere ez da.

Besterik gertatzea, beraz, miraria litzateke.

Zuzendariak Iraberriko inkesta (Artzibarren) burutu zuen bere buruz; eta datu horien azterketan sendotzen da gure susmoa. Hona ohar bakar batzu:

a) *ausa*, 125. Afrikaziorik gabe ote? Oso harrigarria, benetan; gainerako leku guztietan (*h*)*autsa* bait dator, harmoniarik gabe edo harmoniaz. (Interesgarria, bestalde, *errantsa* leku batetan bakarrik

etortzea, Allin; zenbait gramatikatan proposatu izan den *hauts/errants* bikote teorikoaren aurka).

b) *koldea*, 139. Beti entzun eta irakurri izan dugu *goldea*, *oze-naz*; eta horrelaxe entzun dute denek Euskal Herrian zehar, Zuzendariak ezik.

c) *putsua*, 69. Normala *putzu* da (*butzu* ere bai, agian); baina /tz/-z beti. (Mezkiritzen bildu den *putsua* ere oso dudazkoa da). Beste leku guztietan, dena dela, /tz/ dator.

d) *inkestagileak oso nekez* segitzen zuen informantearen hizketa. Aditzetan ageri da hau garbikienik. Adibidez: zazpi aditz forma 17tik 23ra: zazpitan galde-ikurra (konprenitu ez, beraz). Hurrengo aditz-saila: 26, 27, 28, 29, 30, 31 eta 32. Berriro ere: denetan galde ikurra. Inkestagileen artean beste inori ez zitzaion horrelakorik gertatu. Zuzendaria besteak baino gorrago...

Inkesta hauek egiteko eta zuzentzeko (honetarako bai, dirudienez; honetarako gutxienez) euskara menderatzea beharrezkoa da. Ezetz pentsa dezake norbaitek, Gilliéron-en aurreritzi xaharkituei jarraituz. Gure ustez *hizkuntzalari euskaldun bat* hautatu behar zen Atlas-lan hau ongi bideratzeko eta bukatzeko. Arantzadi Elkartek ez zuen hau sinetsi; eta ondorioak hor daude.

Mintza bedi gure ordez A. Lerond dialektologilaria: «Il faut d'abord être accepté par la communauté dont on désire étudier le patois. Le fait d'employer soi-même le parler local aplanit la plupart des obstacles que comporte cette étape préliminaire. Au début de nos enquêtes, quand nous disions nos premières paroles en français, nous avons observé chez les habitants de l'Ardenne malmédienne *une surprise et une gêne* qui furent assez longues à se dissiper; ce mouvement de retrait n'apparaissait en aucune manière lorsque nous utilisions le wallon pour aborder les indigènes».

Eta Marcellesik ere bide beretik: «C'est la pratique d'abord qui a montré l'inadéquation en dialectologie des principes du père de l'Atlas Linguistique de la France. On a vite constaté *la difficulté* qu'il y a à identifier de manière précise les *éléments d'une langue qu'on ne connaît pas, ou pas bien...* Les enquêteurs compliquent inutilement les faits dès qu'ils s'éloignent de la région qu'ils connaissent le mieux... C'est la linguistique moderne, générativiste notamment, qui a permis à la dialectologie d'affirmer avec force l'importance, notamment en syntaxe, *de la connaissance native de la langue*».

Garaia da hau guztia kontutan hartzeko.

Hortaz?

EAEL honetan datu-pila dago, lan gaitza egin da; eta, berriro ere, datu horien jorraketa kritiko bat egin ondoren, altxor baliagarria izan daiteke. Hutsuneak garbi azaldurik ere, zentzuz mapak eta datuak erabiliz gero, lagungarri gerta daiteke.

Uste dugu, zinez, hauxe dela losentxa nahirik gabe, baina herarik gabe ere, EAEL honetaz esan daitekeena.

Tx.